

УДК 911.3

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2020-13-8>

Сікорська Л.Б.,
аспірантка сектору територіальної організації суспільства
Інститут географії Національної академії наук України
l_sikorska@ukr.net
ORCID: 0000-0002-5301-5439

УРБОГЕНЕЗ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПОРУБІЖЖЯ УКРАЇНИ ТА ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Дослідження феномена порубіжності становить великий інтерес для вчених різних галузей знань, зокрема, ці питання є важливими і для географів. Особливої актуальності ця тема набуває з посиленням геополітичних викликів, які постають перед українською державою. Пошук шляхів суспільної трансформації міст українського порубіжжя є невідкладним через спроби зовнішніх сил, передусім Росії, підтримувати рухи та політиків, які протиставляють регіональну ідентичність ідентичності національній. Саме південно-східні території виділяються неоднорідністю економічного та соціального розвитку, строкатими ціннісними орієнтирами та динамічними процесами індустріалізації.

Основна мета цього дослідження – крізь призму ретроспективного аналізу виявити сукупність факторів, що впливали на формування ідентичності населення промислових міст порубіжжя південного сходу України, зокрема міст Донбасу та Приазов'я. Саме ці міста заслуговують на чималу увагу, адже розташовуються у сучасній зоні поєднання різних типів фронтів: культурного, політичного, військового.

Урбогенез на території степового порубіжжя, як і розвиток промисловості, значною мірою був зумовлений мілітарними чинниками і відбувався неволюційним шляхом. У період між 1770 і 1990 роками дослідники виділяють чотири хвилі урбогенезу, коли більшість міських поселень з'явилась саме на порубіжжях – у південній та східній частинах сучасної України. Основною метою такого стрімкого розвитку мережі міст була потреба максимального наближення баз військового забезпечення до театру воєнних дій в часи, коли Російська імперія активно розширювала свою військову присутність у Причорномор'ї та Центральній Європі. Саме Донбас з його покладами вугілля та близькістю до ареалів зосередження руд металів став пріоритетним регіоном для такої ролі.

Домінування монофункціональних промислових міст і містечок, які почали своє існування як корпоративні міста і все ще залишаються осередками законсервованої радянськості, патерналізму та ностальгії, значною мірою гальмує економічну та суспільно-політичну трансформацію цілого регіону. Саме через порубіжність та стрімку індустріалізацію сформувалася специфічна ідентичність населення міст південно-східних територій України, зокрема Донбасу та Приазов'я, з розмитими національними рисами та слабкою укоріненістю на території.

Ключові слова: порубіжжя, фронт, промисловість, Донбас, корпоративні міста, територіальна ідентичність.

Sikorska L.B. INDUSTRIAL CITIES OF THE UKRAINIAN BORDERLAND: FEATURES OF THEIR ORIGIN AND FACTORS OF FORMATION OF POPULATION IDENTITY

The study of the phenomenon of boundary is of great interest to scientists in various fields of knowledge, in particular, these issues are important for geographers. This topic becomes especially relevant with the intensification of geopolitical challenges facing the Ukrainian state. The search for ways to socially transform the Ukrainian borderland cities is urgent due to the attempts of external forces, primarily Russia, to support movements and politicians who currently oppose the regional identity to the national identity. Exactly south-eastern Ukrainian territories are distinguished by heterogeneous economic and social development, diverse values and dynamic processes of industrialization.

The main purpose of this study is to use the prism of retrospective analysis to identify a set of factors influencing the population identity of industrial cities on the southeastern borderland, including the cities of Donbas and Azov. These cities deserve a lot of attention as a modern area of overlapping of different types of frontiers: cultural, political, military.

Urbogenesis on the steppe borderland as well as the development of industry was largely due to militaristic factors and received a non-evolutionary threshold. In the period between 1770 and 1990 researchers identify

four waves of urbogenesis, when most cities were reflected on the borderland areas – in the southern and eastern parts of modern Ukraine. The main goal of such rapid development of the network of cities was the need to bring the military base as close as possible to the theater of operations at a time when the Russian Empire was actively expanding its military presence in the Black Sea and Central Europe. Donbas with its coal deposits and proximity to metal ore concentrations has become a priority region for this role.

The dominance of monofunctional industrial cities and towns which began their existence as company towns and still remain centers of preserved Sovietism, paternalism and nostalgia, significantly inhibits the economic and socio-political transformation of the region. The rapid industrialization caused a formation of specific population identity in cities of the north-eastern territories of Ukraine with blurred national features and weak rootedness on the territory.

Key words: borderland, frontier, industry, Donbas, company towns, territorial identity.

Постановка проблеми. Проблема порубіжності останніми роками все сильніше проявляється в окремих містах та територіях, розташованих у зоні зіткнення та взаємодії різних цивілізаційних та геополітичних світоглядів. Прояви цього явища яскраво ілюструються електоральними, мовними, культурними уподобаннями населення таких територій. Перед суспільствами порубіжних міст особливо гостро постають питання пошуку точок взаємодії, виокремлення спільних цінностей та єдиного бачення подальшого розвитку свого населеного пункту, регіону, країни.

Пошук шляхів суспільної трансформації міст українського порубіжжя є невідкладним через спроби зовнішніх сил, передусім Росії, підтримувати рухи та політиків, які протиставляють регіональну ідентичність ідентичності національній. Якоюсь мірою саме специфіка порубіжності Криму та Донбасу, своєрідна «відокремленість» місцевого населення через віддаленість цих регіонів від «центру» (Києва) сприяли підтримці сепаратистських настроїв. Посилюючи роль у цих процесах відіграв фактор інтенсивного промислового розвитку територій з притаманними йому ностальгією за радянським та імперським минулим, яка традиційно присутня в індустріальних містах, а також розмитою національною ідентичністю населення, слабкою його укоріненістю на цій території. Саме тому міста Донбасу з їх «обтяженою» структурою промислового виробництва, з переважанням галузей, притаманних раннім виробничим циклом, тотальною залежністю від природних ресурсів, перебуванням у зоні активних військових дій є особливо важливими для дослідження. Здебільшого це монофункціональні промислові центри, які все ще «законсервовані» в управлінських підходах планово-регламентованої економіки і складно

адаптуються до сучасних економічних та політичних реалій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження феномена порубіжності (інші назви цього явища – фронтір, пограниччя) беруть початок з XIX століття з роботи американського історика Дж.Ф. Тернера та його бачення освоєння території США. Фронтір він розумів як перехідну зону, де відбувається проникнення та закріплення експансивного суспільства, «зіткнення цивілізації та варварства». Передумовою такого цивілізаційного зіткнення колоністів та корінного населення Північної Америки став брак вільних земель на атлантичному узбережжі та східній частині материка, а освоєння нових земель поступово просувало фронтір поселень усе далі вглиб континенту (Turner, 1994; Карачоні, 2016).

Подальший розвиток теорія фронтіру отримує у працях О. Латтімора та його дослідженні фронтірів Центральної Азії. Автор наголошував, що фронтір є зоною активної взаємодії кардинально різних культур, причому всередині такі зони можуть бути неоднорідними (частини можуть мати різні режими управління, певний ступінь автономії, статус, політичну нестабільність тощо) (Lattimore, 1962).

«Великий фронтір Америки» досліджував у своїх працях учений В. Вебб, який вважав, що фронтір, описаний Тернером, усе ще простежується у США і на початку XX століття, що проявляється у відсталості економічного розвитку поселень, розташованих у зоні колишнього «зіткнення цивілізацій» (Webb, 1986).

В. Макніл, який застосував поняття Великого фронтіру Вебба до суспільств Східної Європи й зосередився на європейсько-османському пограниччі, наголошував, що саме умови фронтіру багато в чому визначали внутрішній розвиток територій у складі Австрійської,

Російської, Османської імперій, Польського й Угорського королівств, Кримського ханства, в тому числі й України (McNeill, 1964).

Ідеї В. Макніла лягли в основу подальших робок учених-істориків А. Каппелера та А. Рібера, обидва з яких досліджували фронтири Росії.

А. Каппелер описує фронтир як динамічну перехідну зону, слабо або зовсім не інтегровану у державне утворення. Автор вважає за потрібне розглядати фронтир у різних ракурсах: *географічному* (між різними природними та кліматичними зонами), *соціальному* (між різними способами життя і системами цінностей), *військовому* (між двома військовими об'єднаннями), *релігійному та культурному* (між різними системами цінностей та культурами). При цьому А. Каппелер виділяє також різні типи фронтирів: фронтири поселень, фронтири інтенсивної експлуатації природних ресурсів та військові фронтири (Каппелер, 2003; Чорновол, 2009).

А. Рібер запропонував вважати внутрішні етнічні кордони Російської імперії політичними фронтами. Він також акцентував увагу на схильності фронтирних суспільств до подвійної лояльності та підтримки переможців (іншими словами, проявів меншовартості). Автор виділяє три типи кордонів: динамічний (або поселень, що просуваються); консолідований (державний); символічний (Rieber, 1991, 2003; Чорновол, 2009).

Ідеї Тернера в дослідженні українського порубіжжя застосовували українські дослідники-діаспоряни, зокрема І. Лисяк-Рудницький, який вбачав можливість крізь призму фронтир розглядати українську історію, зокрема, процеси освоєння «Дикого поля» та феномен козацтва (Лисяк-Рудницький, 1994).

Гіроякі Куромія вважає Донбас «територією свободи», що несе в собі дух вільного козацького степу, і це, однак, поєднується з важкою фізичною працею (Куромія, 2002).

Серед сучасних українських учених питання фронтирів/порубіжжя найкраще висвітлене у працях істориків, зокрема в роботах з історичної регіоналістики. Я. Верменич на прикладі історичного аналізу розвитку порубіжжя степової частини України, Донбасу та Криму наголошує на важливості значення та розуміння кордонів у історичних дослідженнях (Верменич, 2012, 2015, 2018, 2019). В. Брехуненко активно

досліджує феномен українського козацтва та його роль у формуванні специфіки степового порубіжжя (Брехуненко, 2011). Досконалий теоретичний аналіз еволюції теорії фронтирів у численних статтях та монографіях зробив І. Чорновол (Чорновол, 2009, 2013).

Праці українських істориків також активно торкаються питань національної та регіональної ідентичності населення порубіжжя. Зокрема, В. Кравченко розглядає особливості регіональної ідентичності Слобожанщини на прикладі Харкова, враховуючи при цьому визначальний вплив фронтир між українським та російським суспільствами (Кравченко, 2010, 2012). Я. Верменич у своїх роботах також наголошує на наявності специфічних рис порубіжної ідентичності (Верменич, 2015, 2018).

Дослідження порубіжжя входить і до наукових інтересів українських географів. Цікаві доробки з цього питання належать Г. Підгрушному (Підгрушний, 2009; Карачоні, 2016), М. Дністрянському (Дністрянський, 2000, 2011), Ю. Кисельову (Кисельов, 2012).

Порубіжжя та ідентичність населення міст порубіжжя натепер залишаються слабо дослідженими географами, що відкриває широкий спектр можливостей для виділення найбільш вагомих чинників формування специфічної ідентичності населення в таких містах, а також можливі шляхи її подальшої трансформації.

Постановка завдання. Основна мета цього дослідження – крізь призму ретроспективного аналізу виявити сукупність факторів, що впливали на формування ідентичності населення промислових міст порубіжжя південного сходу України, зокрема міст Донбасу та Приазов'я.

Виклад основного матеріалу дослідження. Урбогенезис та розвиток промисловості Донбасу та Приазов'я значною мірою зумовлені мілітарними чинниками. Протягом XVII – початку XVIII століть ця територія входила до Кальміуської паланки – адміністративної одиниці на південному сході території Війська Запорозького. Центром регіону була фортеця Домаха (з 1779 р. – місто Маріуполь) – населений пункт біля гирла річки Кальміус на узбережжі Азовського моря. На території паланки налічувалось більше 60 козацьких поселень. Саме на місці таких населених пунктів було побудовано величезну кількість зараз наявних міст і сіл, у тому числі

і промислових. Серед них – Бахмут, Маріуполь, Слов'янськ, Соледар та інші (Пірко, 2003; Брехуненко, 2011).

Регіон уже у XVII столітті мав значний економічний потенціал: родючі землі та поклади вугілля та солі, про розробку яких свідчить побудована фортеця Тор з активно розвинутою торгівлею.

Усе ж головною функцією сформованої мережі козацьких поселень була військово-оборонна. Кальміуська паланка географічно розташовувалася між двома потужними військовими центрами сили: Московським царством (далі – Російська імперія) на півночі та північному сході та Отаманською імперією і Кримським ханством, що входило до її складу на південному заході. Козацькі поселення виступали оборонними пунктами на шляху від Дніпра до Дону та захищали територію від набігів кримських татар і від спроб економічного, військового та політичного контролю території з боку Росії.

Російська імперія намагалася зміцнити оборонну лінію та інтенсивніше освоювати територію українського степу. З цією метою імперські уряди активно заохочували імміграцію, а серед переселенців значилися серби, волохи, угорці, хорвати та інші національності. Ареал їх розселення називали Слов'яносербією, вона займала північну частину сучасного Донбасу та південну Слобожанщину. Однак переселенці погано адаптувалися до нових умов життя на малоосвоєних територіях, а тому закріпити успішний контроль над Донбасом Російська імперія змогла лише розширивши свою військову присутність у Причорномор'ї та Центральній Європі і відтіснивши Кримське ханство (Пірко, 2003; Верменич, 2015).

Посилення процесів урбогенезу. Вже із середини XVIII століття, коли територія Донбасу остаточно була включена до складу Російської імперії, вона була розділена між Катеринославською губернією та Землею Війська Донського. Розпочався період активних геологічних розвідок та залучення іноземних інвесторів для розбудови промисловості. Основною метою такої активності була потреба максимального наближення баз військового забезпечення до театру воєнних дій, тому саме Донбас з його покладами вугілля та близькістю до ареалів зосередження руд металів став

пріоритетним регіоном для такої ролі (Підгрушний, 2009).

Активна індустріалізація в імперський період досить чітко ілюструє «хвилеподібний» характер урбогенезу з певними помітними «піками». Динаміка урбогенезу в основному зумовлена інтенсивним розвитком певних видів господарської діяльності. Водночас історичний досвід показує, що на індустріальному етапі розвитку суспільства вирішальною рисою розвитку як світової економічної системи, так і економіки окремих країн є циклічність. Це явище пояснюється інноваційною теорією довгих хвиль в економіці – циклами Кондратьєва-Шумпетера (ЦК). У період між 1770 і 1990 рр. в Україні чітко виділяються чотири хвилі урбогенезу (відповідають чотирьом технологічним циклам), які пов'язані з масовою появою нових поселень, які набули статусу міста. Важливо відзначити, що більшість цих міст з'явилась саме на порубіжжях – у південній та східній частинах сучасної України.

Основними причинами урбогенезу промислових міст Донбасу в різні історичні періоди відповідно до різних технологічних циклів були:

- мілітаризація території, в тому числі на основі раніше сформованих поселень (перша хвиля урбогенезу, I ЦК);
- будівництво залізниць та початок інтенсивного промислового розвитку (друга хвиля, II ЦК);
- консолідація економічного простору та міських поселень (третья хвиля, III ЦК);
- розвиток нових галузей (наприклад, електроенергетики) (четверта хвиля, IV ЦК);
- села, які внаслідок інтенсивної розбудови і розвитку набули статусу міста (Підгрушний, 2013).

Корпоративні міста. З другої половини XIX століття помітну роль в урбогенезі Донбасу почали відігравати європейські інвестори та компанії. З приходом іноземного капіталу почали з'являтися нові населені пункти з промисловою спеціалізацією. Візитною карткою таких поселень була наявність великого промислового підприємства, оточеного шахтами та будинками робітників. У науковій літературі їх прийнято називати *company towns* (корпоративні міста). Багато з цих міст були побудовані поблизу родовищ корисних копалин, часто поблизу вже освоєних місць (сіл, малих поселень) та на перехресті транспортних шляхів. Сучасні Донецьк, Луганськ, Краматорськ,

Макіївка, Алчевськ та інші міста сформувались як корпоративні і розвинулися завдяки бельгійським, французьким, англійським та іншим зарубіжним промисловцям. Мілітарна значимість цих міст посилювалася завдяки геополітичним чинникам на межі XIX–XX століть завдяки зростанню потреб в озброєнні та транспорті (Ільченко, 2018; Куліков, 2017).

Серед низки іноземних інвесторів Донбасу виділяється український промисловець, банкір та меценат Олексій Алчевський. На його честь назване місто Алчевськ, де за ініціативою промисловця було побудовано потужні металургійні комбінати (нині це ВАТ «Алчевський металургійний комплекс»). Інвестор також доклав руку до будівництва металургійного підприємства у м. Маріуполі, нині відомого як ВАТ «Маріупольський металургійний комплекс імені Ілліча»). Серед інших відомих промисловців, які будували підприємства на Донбасі, були Чарльз Гаскойн, Іван Іловайський, Густав Гартман, Джон Г'юз та інші.

Корпоративні поселення в Російській імперії мали невизначений статус – формально вони не були ні містами, ні селами. Держава не поспішала перекладати на себе відповідальність за розвиток соціальної інфраструктури, тому в корпоративних містах не було державних політичних та соціальних інститутів. Усі питання управління та задоволення потреб міста поклалися на компанію. Житлово-побутові умови, заробітна плата, культурне життя, медична підтримка та освіта – все залежало від компанії, яка дуже неохоче дбала про покращення умов життя і праці своїх робітників. Так, у корпоративних містах процвітала соціальна та професійна житлова сегрегація. Промисловці та закордонні інженери жили в облаштованих домішках з комунікаціями, тоді як працівники металургії тулилися в будинках, розрахованих на кілька сімей, а більшість житла була без будь-яких зручностей. Найгірша житлова ситуація спіткала шахтарів, більшість з яких мешкала в бараках або землянках. Додатково у робітничому суспільстві корпоративних міст традиційно частими були професійні хвороби і каліцтва через погану безпеку праці, висока криміногенність, вживання спиртного, антисанітарія та бідність (Куромія, 2002).

Подальша інтенсифікація промислового розвитку. Після Першої світової війни та встанов-

лення радянської влади СРСР став власником усіх промислових підприємств і невдовзі вони були включені в систему планово-керованої економіки. Подальше розширення міської мережі пройшло через процеси індустріалізації III та IV інноваційних циклів. Учені виділяють кілька хвиль індустріалізації на Донбасі: 1930-ті рр., післявоєнна відбудова (1950-ті рр.) та 1960–1980-ті рр. Нові міста, побудовані в радянську епоху, мали переважно промислову спеціалізацію або взагалі були монофункціональними (Підгрушний, 2013).

Формування специфічної ідентичності населення. Потреби промислового розвитку включали наявність великої кількості робочої сили, тому нові поселення з'явилися і внаслідок інтенсивних міграційних потоків до міст, що швидко розвивалися. Значна кількість добровільної та примусової трудової міграції на Донбас мала місце як у імперський, так і у радянський періоди промислового розвитку регіону. Специфіка роботи в основних галузях промисловості Донбасу сприяла розвитку однобокої статево-вікової піраміди із домінуванням молодого чоловічого населення. Такі розбіжності були дещо згладжені після Другої світової війни.

Радянський період з численними депортаціями та переміщеннями зумовив багатоетнічну структуру населення міст з домінуванням українців та росіян. Щоб згладити та уніфікувати багатоетнічне різноманіття, традиційні культурні цінності різних етнічних груп були замінені радянськими. Фактично найбільш важливими у суспільстві були не хто ти і звідки, а твоя лояльність режиму. У результаті великі маси людей з різних регіонів отримали слабку укоріненість на території Донбасу та відсутність історично усталених традицій (Куромія, 2002).

На формування ідентичності населення певний вплив мали також маргінальні та декласовані елементи суспільства, зокрема злочинці, в'язні. Втеча в міста Донбасу часто давала змогу уникнути правосуддя та добровільно попрацювати, при цьому приховуючи свою реальну життєву історію. За часів СРСР в'язнів здебільшого цілеспрямовано залучали до важких робіт на будівництві та у вугільних шахтах. Такі «міграції» були особливо інтенсивними після Першої та Другої світових воєн та в 60–70-х роках минулого століття в період інтенсифікації житлового та промислового будівниц-

тва в регіоні. Багато в'язнів були амністовані після трудової спокути і залишились у побудованих містах на постійне проживання. Вони внесли свої специфічні особливості культури та мови у життя міст. Місця компактного проживання колишніх в'язнів існували (і, мабуть, існують досі) в Донецьку, Макіївці, Єнакієвому, Маріуполі та інших містах Донбасу (Кузьо, 2018).

Вплив патерналізму на ідентичність населення. У корпоративних містах склалась своєрідна патерналістична модель взаємодії керівництва підприємства та робітників. Компанія виступала у ролі опікуна і розглядала підлеглих як суб'єкт, що не здатний захистити себе та самостійно приймати рішення. У результаті це унеможлиблювало створення громадянського суспільства, мешканці корпоративних міст часто мали пасивну життєву позицію, а відповідальність за своє життя перекладали на компанію.

Патерналізм, який зародився в імперські часи, досяг безпрецедентних масштабів у СРСР. Система проникла у всі сфери людського життя. Підпорядковані державі керівники підприємств, так звані «червоні директори», почали відігравати вирішальну роль в економічному, культурному та політичному житті промислових міст. Більше того, керівник заводу виступав своєрідним «реінкарнованим власником *company town*». Заводи та фабрики підтримували соціальну інфраструктуру міста, і той факт, що більшість жителів працювали на заводах і мешкали у будинках, що належать підприємствам, лише сприяв посиленню політики патерналізму (Ільченко, 2018; Куліков, 2017).

Розпад СРСР спричинив крах системи усталених економічних та соціальних відносин. Сталися дві важливі речі: планово-регламентована економіка змінилася на ринкову, а люди перейшли від статусу «гвинтиків системи» до господарів власного життя.

Патерналізм і ностальгія за радянським минулим усе ще живі, і це чудово демонструється численними соціологічними опитуваннями у сучасній Україні, коли населення у промислових містах і регіонах Півдня та Сходу традиційно більше сумує за періодом індустріального піднесення краю. Це можна описати як ситуацію без альтернативи, коли люди не могли, не мали і не хочуть зараз мати інший вибір, окрім роботи на промисловому підприємстві (Українська Правда, 2018; Підгрушний, Сікорська, 2020).

Патерналізм став серйозним гальмом переходу до нових ринкових відносин. Порівняно з «червоними директорами», які діяли в системі планово-регламентованої економіки, нові менеджери в ринковій економіці зацікавлені у збільшенні прибутку підприємств, тоді як радянські менеджери мали завдання підтримувати авторитет радянської влади шляхом вирішення соціальних проблем міста, як-то забезпечення житлом чи культурно-освітній розвиток. Сучасні управлінці не бажають і далі реалізовувати патерналістську систему відносин, що доволі сильно загострює ситуацію в промислових містах. Приклад такого протистояння можна помітити на вулицях Маріуполя, де серед муралів і графіті трапляються ностальгійні надписи, присвячені багаторічному директору Маріупольського металургійного комбінату імені Ілліча В. Бойку, який упродовж усього періоду керівництва заводом був фактично і негласним менеджером міста, продовжував радянську політику «опіки» мешканців та робітників комбінату. Подібні графіті є також символом невдоволення новим керівництвом і власником заводу в особі Р. Ахметова, який володіє двома найбільшими металургійними підприємствами Маріуполя («Ілліча» та «Азовсталь»).

Висновки з проведеного дослідження. Проведене дослідження дає можливість зробити такі висновки:

– порубіжні міста являють собою неоднорідні багатоміснорні простори життя суспільства з нашаруваннями різних культурних, етнічних, геополітичних, історико-географічних особливостей;

– одним із чинників стрімкого урбогенезу на території порубіжжя та її активної індустріалізації стали військові інтереси Російської імперії, а пізніше і Радянського Союзу;

– розвиток промисловості та явище корпоративізму сприяли утворенню специфічних рис ідентичності населення;

– наслідком інтенсивних міграційних потоків робочої сили у специфічних умовах становлення промислових міст стала розмита національна ідентичність та поглиблення порубіжної ідентичності населення, орієнтованої на патерналістські цінності та ностальгію за періодом промислового зростання регіону.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брехуненко, В. (2011). Козаки на степовому кордоні Європи. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. [Brekhunenko, V. (2011). Cossacks on the steppe border of Europe. Kyiv: M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies NASU (in Ukrainian)].
2. Верменич, Я.В. (2012). Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України : збірник наукових статей*, 6, 67–90. [Vermenych, Y. (2012). Borderland as sociocultural phenomenon: spatial dimension. *Regional history of Ukraine. Collection of scientific articles*, 6, pp. 67–90 (in Ukrainian)].
3. Верменич, Я.В. (2015). Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз. *Український історичний журнал*, 1, 108–134. [Vermenych, Y. (2015). Donbas in the context of borderland theories: socio-humanitarian analysis. *Ukrainian Historical Journal*, 1, pp. 108–134 (in Ukrainian)].
4. Верменич, Я.В. (2018). Феномен пограниччя: Крим і Донбас у долі України. / Смолій, В.А. Київ : Інститут історії України, Відділ історичної регіоналістики НАН України. [Vermenych, Y. (2018). The phenomenon of the borderland: Crimea and Donbas in the fate of Ukraine. Smoliy, V.A. (Ed.), Kyiv: Institute of History of Ukraine, Department of Historical Regional NASU (in Ukrainian)].
5. Верменич, Я.В. (2019). Україна як простір порубіжжя: субкультурна варіативність у формуванні національної стратегії. *Аналітична записка. / Смолій, В.А. (ред.)*, Київ : Інститут історії України. 103 с. [Vermenych, Y. (2019). Ukraine as a frontier space: subcultural variability in the formation of national strategy. *Analytical note*. Smoliy, V.A. (Ed.), Kyiv: Institute of History of Ukraine. Pages 203 (in Ukrainian)].
6. Дністрянський, М.С. (2000). Перспективи формування української політичної нації як вузла проблема регіональної етнополітики. *Регіональна економіка*, 4, 27–34. [Dnistrianskyi, M. (2000). Prospects for the formation of Ukrainian political nation as a key problem of regional ethnopolitics. *Regional economy*, 4, pp. 27–34 (in Ukrainian)].
7. Дністрянський, М.С. (2011). Демографічні та геокультурні чинники трансформації геополітичного світоустрою. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*, 18, 95–100. [Dnistrianskyi, M. (2011). Demographic and geocultural factors of transformation of the geopolitical world order. *Bulletin of Lesya Ukrainka EENU*, 18, pp. 95–100 (in Ukrainian)].
8. Ільченко, М. та ін. (2018). Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. / Куліков, В. Склокіна, І. (ред.), Львів : ФОП Шумилович. 244 с. [Ilchenko, M. and others (2018). Labor, Exhaustion and Success: Company Towns of the Donbass. Kulikov, V. & Sklokina, I. (Eds.), Lviv: NPE Shumylovych. Pages 244 (in Ukrainian)].
9. Кappelер, А. (2003). Южный и восточный фронт России в XVI–XVIII веках. *Ab-Imperio*. No. 1. Pp. 47–64. [Kappeler, A. Southern and eastern frontier of Russia in the XVI–XVIII centuries. *Ab-Imperio*. No. 1. Pp. 47–64 (in Russian)].
10. Карачоні, Д., Підгрушний, Г., Коваль, К. (2016). Український степ та угорський альфельд як території фронтиру. *Часопис соціально-економічної географії*, 20, 46–53. [Karachonyi, D., Pidgrushnyi, G., Koval, K. (2016). Ukrainian steppe and Hungarian Alfeld as the frontier territories. *Journal of Socio-Economic Geography*, 20, pp. 46–53 (in Ukrainian)].
11. Кисельов, Ю. (2012). Український фронтір як геософічна проблема. Харків. *Часопис соціально-економічної географії*, 11(2), 65–68. [Kyselyov, Y. (2012). Ukrainian frontier as a geosocial problem. Kharkiv. *Journal of Socio-Economic Geography*, 11(2), pp. 65–68 (in Ukrainian)].
12. Кравченко, В. (2010). Харьков/Харків: столица пограничья. Вильнюс : Европейский гуманитарный университет. 357 с. [Kravchenko, V. (2010). Kharkov/Kharkiv: the capital of the borderland. Vilnius: European Humanities University. Pages 357 (in Russian)].
13. Кравченко, В., Мусиездов, А., Филиппова, О. (2012). Представления о Пограничье и практики их использования. Вильнюс : Европейский гуманитарный университет. 172 + 2 с. [Kravchenko, V., Musiezdov A., Filipova, O. (2012). Perceptions of the Border and practices of their use. Vilnius: European Humanities University. Pages 172 + 2 (in Russian)].
14. Кузьо, Т. (2018). Війна Путіна проти України. *Революція, націоналізм і криміналітет*. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА. 560 с. [Kuzio, T. (2018). Putin's War Against Ukraine. *Revolution, Nationalism, and Crime*. Kyiv: Dukh i Litera. Pages 560 (in Ukrainian)].
15. Куліков, В.О. (2017). Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля. *Український історичний журнал*, 1, 41–59. [Kulikov, V. (2017). Company Towns: Definition, Characteristic Features, and Decline. *Ukrainian Historical Journal*, 1, pp. 41–59 (in Ukrainian)].
16. Куромія, Гіроякі. (2002). Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи». 510 с. [Kuromiya, Hiroaki. (2002). Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s. Kyiv: Sofia Pavlychko Publishing House Osnovy. Pages 510 (in Ukrainian)].
17. Лисяк-Рудницький, І. (1994). Україна між Заходом і Сходом. Історичні есе (т. 1, с. 1–9). Київ. [Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Ukraine between West and East. Historical essays (Vol. 1, pp. 1–9). Kyiv (in Ukrainian)].
18. Підгрушний, Г.П. (2009). Промисловість і регіональний розвиток України : монографія. Київ : Інститут географії НАН України. 300 с. [Pidgrushnyi, G. (2009). Industry and regional development of Ukraine: Monograph. Kyiv: Institute of Geography NASU. Pages 300 (in Ukrainian)].
19. Підгрушний, Г.П. (2013). Значення полюсів соціально-економічного розвитку у вдосконаленні територіальної організації суспільства. *Український географічний журнал*, 4, 40–47 [Pidgrushnyi, G.

(2013). Importance of socio-economic development poles in the spatial organisation of society. *Ukrainian Geographical Journal*, 4, pp. 40–47 (in Ukrainian)].

20. Підгрушний, Г.П., Сікорська, Л.Б. (2020). Соціально-економічні передумови формування ідентичності населення міст України. *Соціально-географічні процеси в Східно-Центральній Європі: проблеми, тенденції, напрями* : матеріали міжнародної наукової географічної конференції (м. Берегове, 26–27 березня 2020 року) (Т. 1, 177–183). Берегове : Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці ІІ. [Pidgrushnyi, G., Sikorska, L. (2020). Social and economic preconditions for forming the population identity of Ukrainian cities. *Human geographical processes in East Central Europe: problems, tendencies and trends*. Materials of the international geographical conference (Vol. 1, pp. 177–183). Berehove: Ferenc Rákoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education. (in Ukrainian)].

21. Пірко, В. О. (2003). Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). Донецьк : Східний видавничий дім. 180 с. [Pirko, V. (2003). Settlement of Donetsk region in the XVI–XVIII centuries (short historical essay and excerpts from sources). Donetsk: Skhidnyi Vydavnychy Dim. Pages 180 (in Ukrainian)].

22. Українська Правда (22 лютого 2018). *Третина українців ще сумує за СРСР – дослідження*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/22/7172468/> (дата звернення: 27.09.2020) [Ukrainska Pravda (2018). *One third of Ukrainians still miss the USSR – research*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/22/7172468/> (дата звернення: 27.08.2020) (in Ukrainian)].

23. Чорновол, І. (2009). Теорія компаративних фронтирів. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*, 3, 41–65. [Chornovol, I. (2009). The theory of comparative frontiers. *Regional history of Ukraine. Collection of scientific articles*, 3, pp. 41–65 (in Ukrainian)].

24. Чорновол, І. (2013). Дискурс колонізації, теорія фронтину та історіографія України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 23, 260–282. [Chornovol, I. (2013). Colonization discourse, frontier theory and historiography of Ukraine. *Ukraine: Cultural heritage, National Consciousness, and Statehood*, 3, pp. 260–282 (in Ukrainian)].

25. Lattimore, O. (1962). *Inner Asian Frontiers of China*. Boston.

26. McNeill, William H. (1964). *Europe's Steppe Frontier, 1500–1800*. Chicago and London. University of Chicago Press. Pages 252.

27. Rieber, A. (1991). *The Reforming Tradition in Russian History, Perestroika at the Crossroads.* / Rieber, A & Rubinstein, A. (Eds.). Armonk, London. Pp. 8–9.

28. Rieber, A. (2003). Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Approach. *Ab-Imperio. Theory and History of Nationalism and Empire in the Post-Soviet Space*, 1, pp. 37–38.

29. Turner, F. (1994). *The Significance of the Frontier in American History: Rereading with commentary by J.M. Faragher*. New York, 1994.

30. Webb, W. (1986). *The Great Frontier*. Lincoln and London. Pages 167.

Стаття надійшла до редакції 02.09.2020.

The article was received 02 September 2020.